

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԿԱՐԵՎՈՐ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՄԱՍԻՆ

Իվ Տերնոն, Ձայնի պոռթկումներ: Բնագրերի ժողովածու 1974-2005, Փարիզ, Ֆելին հրատարակչություն, 2006, 158 էջ:

Վերջին տասնամյակներին Հայոց ցեղասպանության պատմության համակողմանի ուսումնասիրությանը մեծապես նպաստել են ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբանները, որոնք ըստ արժանվույն շարունակում են ֆրանսիական պատմագրության հարուստ ավանդույթները՝ վաղուց ի վեր պատմագիտական ինքնուրույն մասնաճյուղի վերածված այս կարևոր թեմայի պատմության գիտական ուսումնասիրության ասպարեզում: Նրանց թվում առանձնանում է խոշոր ցեղասպանագետ Իվ Տերնոնը, որի գիտական պատկառելի ժառանգության (հեղինակ է տասնյոթ գրքի) գերակշռող մասն առնչվում է Հայոց ցեղասպանության և Հայ դատի պատմությանը: Ֆրանսիական և հայրենական գիտական հանդեսներում պատմաբանների բարձր գնահատականին արժանացած նրա գրքերը թարգմանվել են անգլերենի, գերմաներենի, իտալերենի, թուրքերենի:

Ի շարս Հայոց ցեղասպանության և Օսմանյան կայսրության պատմությանը նվիրված ընդհանուր բնույթի աշխատությունների¹, նրա գրչին են պատկանում նաև ավելի մասնավոր, այդուհանդերձ, մեծ և խիստ կարևոր թեմաների նվիրված գիտական ուսումնասիրություններ, որոնց հենքի վրա նա հանգում է Օսմանյան կայսրությունում այլազգի հպատակների դեմ պետական մակարդակով իրականացվող ցեղասպան քաղաքականության առանձնահատկությունների բացահայտմանը միտված ընդհանրացնող հետևությունների²:

¹ **Y. Ternon**, Les Arméniens. Histoire d'un génocide, Paris, 1977, réédition 1996; *նույնի՝* Le génocide des Arméniens (en collaboration avec G. Chaliand), Bruxelles, 1980, réédition 2002; *նույնի՝* Empire ottoman. Le déclin, la chute, l'effacement, Paris, 2002, réédition 2005.

² **Y. Ternon**, Mardin 1915. Anatomie pathologique d'une destruction, Paris, 2002, réédition 2006.

Տերնոնի գործունեության առնչությամբ հարկ ենք համարում արժևորել ևս մեկ հանգամանք. երեք տասնամյակ շարունակ ֆրանսիացի պատմաբանը ոչ միայն հարստացրել է Հայոց ցեղասպանության պատմագրության անդաստանը, այլև միաժամանակ, իր հնարավորությունների սահմաններում, մեծապես նպաստել աշխարհում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի առաջընթացին, սատարել Հայ դատը³: Դրավառ ապացույցն են գրախոսվող ժողովածուում ամփոփված՝ 1974-2005 թթ. Փարիզում լույս տեսնող «Հառաջ» օրաթերթում նրա տպագրած 21՝ գիտականից զատ նաև քաղաքական մեծ նշանակություն ունեցող գիտահրապարակախոսական հոդվածները:

Պատմական գիտության ամենաբնորոշ առանձնահատկությունը՝ քաղաքականացվածությունը, բացահայտորեն դրսևորվում է Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության պարագայում, քանզի բուն գիտական հարցադրումների և հարցի պատմության քաղաքական նշանակության եզրերը միմյանցից անջրպետելը, որքան ցավալի է, նույնքան և հավաստի, զրեթե անհնար է: Այս պայմաններում միանգամայն օրինաչափ է, որ այս թեմայի պատմության յուրաքանչյուր ուսումնասիրողի վիճակված է հաճախ ընդգրկվել ոչ այնքան պատմագիտական բանավեճերում, որքան, կամա թե ակամա, հատելով գիտական քննարկումների շրջանակները՝ մխրճվել արդի փուլում մեծ տերությունների քաղաքականության խրթին առեջքների մեջ:

Տերնոնի հոդվածների սույն ժողովածուի վրա նետած հայանցիկ իսկ հայացքն ակնթարթորեն համոզում է, որ գիտական բեղուն գործունեությանը զուգընթաց, նա մեծ ավանդ է ներդրել նաև Հայոց ցեղասպանությանն աշխարհում ճանաչում տալու հետ կապված՝ պատմագիտական, ըստ էության, անառարկելի փաստերի շահարկման առնչությամբ օրվա հրատապ հարցերի քննարկման գործում, համառորեն պայքարել հայ ժողովրդի պատմության հանդեպ այլազգի պետական գործիչների և գրչակների ոտնձգությունների դեմ: Նրա հոդվածների հենքի վրա նույնքան ակնհայտորեն ի դերն է գալիս ևս մեկ իրողություն՝ պատմաբանի ուշադրության կենտրոնում մշտապես գտնվել են Հայոց ցեղասպանության պատմագրության ժխտողական ուղղության այլևայլ դրսևորումները, որոնց դեմ նա մղել է հետևողական և անզիջում պայքար⁴:

Ժողովածուում զետեղված հոդվածների թվում են 1974 և 1977 թվականների ապրիլին Մարսելում հայ նահատակների հիշատակին նվիրված միջոցառումների ժամանակ նրա հրապարակային ելույթները, ֆրանսիական հեղինակավոր լրագրերում և ամսագրերում («Մոնդո», «Կուրիե ունիվերսել», «Նուվել օբրեսվատոր») տպագրված՝ հայ ժողովրդի պատմությունն աղավաղող հոդվածների հեղինակներին տված մերկացուցիչ պատասխանները, ինչպես նաև թուրք պատմաբան Ս. Ռ. Սոնիելի հակագիտական թեզերի⁵ և Բսրայելի պետական նշանավոր գործիչ, խաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Շիմոն Պերեսի՝ Հայոց ցեղասպանության փաստը բացահայտորեն ժխտող հայտարարության գիտականորեն հիմնավորված հերքումները:

³ Տե՛ս օրինակ **Y. Ternon**, La Cause arménienne, Paris, 1983.

⁴ Տե՛ս նաև **Y. Ternon**, Enquête sur la négation d'un génocide, Marseille, 1989; *նույնի՝* Du négationnisme. Mémoire et tabou, Paris, 1999.

⁵ **Sonyel S. R.**, Displacement of the Armenians. Documents, Ankara, 1978.

Նպատակահարմար ենք գտնում, սակայն, նախ անդրադառնալ սույն ժողովածուում ընդգրկված հոդվածների պատմագիտական կարևորությանը, որոնք հնարավորություն են ընձեռում հստակ պատկերացումներ կազմել հեղինակի՝ ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության պատմության, այլև ցեղասպանագիտության շուրջ առաջադրած որոշ հայեցակարգային դրույթների և տեսակետների մասին: Հայոց ցեղասպանության պատմության տարբեր հիմնահարցերին վերաբերող Տերնոնի գնահատականները բխում են ցեղասպանագիտության ասպարեզում նրա որդեգրած հայեցակարգից, ուստի իմաստ ունի նախ կանգ առնել գիտության այս համեմատաբար նոր մասնաճյուղին առնչվող՝ սույն ժողովածուում մասամբ արտացոլված նրա տեսակետների վրա:

Ցեղասպանագիտության կայացման սկզբնական փուլում, 1974 թ. գրված հոդվածներից մեկում Տերնոնը ջանացել է պարզաբանել «կոտորած» և «ցեղասպանություն» հասկացողությունները միմյանցից զանազանող հիմնական բնորոշիչները՝ դրանց թվում առանձնացնելով, փաստորեն, միայն մեկ «նրբերանգ»։ «Երբ փոթորիկն անցնում է, կոտորածից հետո վերակառուցումը հնարավոր է»։ Ինչ վերաբերում է, սակայն, «համատարած, հետևողականորեն իրականացվող և փուլային զարգացում ունեցող» ցեղասպանությանը, ապա նա գտնում է, որ այն ոչնչացնում է «կյանքի և մշակույթի յուրաքանչյուր հետք» (էջ 28):

Արդի ժամանակաշրջանում ցեղասպանագիտության նվաճումների լույսի ներքո սուկ նման դիրքերից հարցի քննարկումը չի հավակնում, ի դեպ, սպառնիչ մեկնաբանության: Պատահական չէ, որ տարիներ անց նույն կապակցությամբ Տերնոնը ցուցաբերել է շատ ավելի ընդգրկուն մոտեցում, ինչը վկայում է նրա հայացքների ակնհայտ բարելավության մասին. «Ցեղասպանության պատասխանատուն միշտ պետությունն է... Ցեղասպանությունը պետական հանցանք է, ինքնուրույն պետության կամքի կենսագործումը, որը և այն զանազանում է՝ իրենց պետության կողմից չլիազորված հրոսակախմբերի կամ զորքերի իրականացրած կոտորածից»,– գրում է նա⁶: Ակնհայտ է, որ ծանրության կենտրոնը նա արդեն տեղափոխում է բոլորովին այլ հարթություն, իրադարձությունը՝ իբրև ցեղասպանություն բնորոշելու հիմնահարցը քննարկում շատ ավելի լայն հենքի վրա և հստակորեն մատնանշում այս կամ այն զանգվածային բնաջնջման՝ պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացման հանգամանքը, որը դասում է ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի հիմնական բնորոշիչների շարքում: Խոսքն, ըստ էության, առնչվում է հիմնահարցի նոր, շատ ավելի ընդգրկուն մեկնաբանության, որը մեր կողմից միանգամայն ընդունելի է, առավել ևս, եթե նկատի ունենանք, որ թեպետ այս առնչությամբ ծայր առած բուռն բանավեճերին, ցեղասպանագետների գերակշռող մասն, այդուհանդերձ, պետական քաղաքականության հանգամանքը համարում է ցեղասպանության հիմնական բնորոշիչներից⁷:

⁶ Y. Ternon, L'État criminel. Les génocides au XXe siècle, Paris, 1995, p. 65.

⁷ Տե՛ս, օրինակ, H. Fein, Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust, New York, London, 1979, p. 7; B. Harff, The Etiologie of Genocide.– Genocide and the Modern Age. Etiologie and Case Studies of Mass Death. Edited by I. Wallimann and M. N. Dobkowski, New York, 1987, p. 48; F. Chalk & K. Jonassohn, The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies, New Haven & London, 1990, p. 23, 26; R. Melson, Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust, Chicago and London, 1992, p. 26; I. L. Horowitz, Taking Lives. Genocide and State Power. Fifth Edition, Revised, New

«Մարդկության դեմ ուղղված հանցանքի ամենածանր ձևի» (էջ 140)՝ ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի բնորոշման հարցում Տերնոնը մեծ նշանակություն է հատկացնում նաև դիտավորության հանգամանքին, որը ևս ցեղասպանագետների զգալի մասը համարում է ցեղասպանության հիմնական բնորոշիչներից⁸: Ըստ նրա՝ ցեղասպանության ընթացքում կանխամտածվածորեն ոչնչացվում է մարդկանց մի խումբ, որի անդամներին սպանում են այդ իսկ խմբին պատկանելու հիման վրա, անկախ ոճրի՝ ռասայական, ազգային, քաղաքական, կրոնական և այլ պատճառներից (էջ 110): Միանգամայն իրավամբ դիտավորության հանգամանքը ևս դասելով ցեղասպանության բնորոշիչների թվում՝ Տերնոնը դրանով իսկ ակնարկում է, փաստորեն, դրա մտահոգումը պետական քաղաքականության մակարդակով: Ինչ վերաբերում է, սակայն, ցեղասպանության՝ իբրև հանցանքի պատճառների մեկնաբանությանը, մեզ թույլ ենք տալիս առարկել նրան քաղաքական պայքարի հիման վրա մարդկանց այս կամ այն խմբի ոչնչացումը իբրև ցեղասպանություն բնորոշելու առնչությամբ, որը հակված չենք որակելու որպես այդպիսին: Մի շարք խոշոր ցեղասպանագետներ (Ի. Չաունի, Ռ. Ռումմել, Բ. Հարֆ, Թ. Գուրր) քաղաքական ատաղձ ունեցող զանգվածային բնաջնջումների համար առաջադրել են փոլիթիսայդ (politicide) բնորոշումը՝ հստակորեն և, մեր կարծիքով, իրավամբ այն զանազանելով ցեղասպանությունից⁹: Ի վերջո, ցեղասպանությունը իբրև իրադարձություն, ըստ Տերնոնի, վաղեմության ժամկետ չունեցող և երկմտանքի տեղիք չտվող հանցանք է (էջ 110):

Հարկ է չանտեսել ֆրանսիացի պատմաբանի հայեցակարգային դրույթներից մեկը ևս, որն առնչվում է այն գաղափարախոսության հասունացմանը, որի հիման վրա իրականացվում է ցեղասպանությունը: Այս հարցում Տերնոնը մեծ նշանակություն է հատկացնում ցեղասպանությունն իրականացնող կողմի որդեգրած գաղափարախոսության մեջ այս կամ այն կարծեցյալ վտանգին առնչվող «առասպելի» թափանցմանը (էջ 63):

Ցեղասպանագետների շրջանում բուռն բանավեճերի տեղիք է տվել Շոայի (հրեա ժողովրդի ցեղասպանության) եզակիության տեսությունը, որի մեծաթիվ կողմնակիցների համոզմամբ այն բացառիկ է և ըստ այդմ՝ մարդկային հասարակության պատմության ընթացքում արձանագրված բոլոր ցեղասպանությունների հետ համեմատության եզրեր ունենալ չի կարող: Իր տարբեր աշխատություններում Տերնոնը, ըստ էության, հանդես է գալիս իբրև այս տեսության կողմնակից. «Պարտականությունները բարեխղճորեն կատարող որևէ պատմաբանի մտքով իսկ չի անցնի նսեմացնել Շոայի բացառիկ բնույթը»,– գրում է նա (էջ 127)¹⁰: Այդուհանդերձ, թվարկելով այս տեսության հիմնավորմանը միտված՝ մի շարք ցեղասպանագետների առաջադրած, մեր կարծիքով, վիճահարույց որոշ թեզեր, ինչպիսիք են զոհերի քանակը, ցեղասպանության իրա-

Brunswick & London, 2002, p. 14, 23. **Rummel R. J.**, Power Kills. Democracy as a Method of Nonviolence, New Brunswick and London, 2005.

⁸ Տե՛ս, օրինակ, **L. Kuper**, Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century, New Haven and London, 1982, p. 86; **H. Fein**, նշվ. աշխ., էջ 7; **F. Chalk & K. Jonassohn**, նշվ. աշխ., էջ 26; **J. Balint, I. W. Charny**, Définitions du génocide.– Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides. Sous la direction de *Israel Charny*, Toulouse, 2001, p. 43-44.

⁹ Այդ մասին տե՛ս Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides, p. 37, 42, 48.

¹⁰ Այս առնչությամբ տե՛ս նաև **Y. Ternon**, L'État criminel, p. 203.

կանացման ընթացքում կիրառված տեխնիկայի միջոցների կատարելագործվածության աստիճանը և այլն¹¹, Տերնոն, ի վերջո, կտրականապես հակադրվում է ռժիբները դասակարգելու սկզբունքին առհասարակ, նշելով. «Դրանք չեն տարբերվում իրենց անմարդկային բնույթով» (էջ 64): Առավել ևս եթե նկատի ունենանք, որ ֆրանսիացի պատմաբանը փաստում է բուն հանցանքը, այն է՝ ցեղասպանությունն՝ իբրև հնարավոր միակ եզակի երևույթ, որը թեև բացառիկ է իր բնորոշիչներով, սակայն, ունի, այդուհանդերձ, դրսևորման բազմազան եղանակներ¹², օրինաչափ է, որ ցեղասպանությունների համեմատությունը նա համարում է գիտականորեն արդարացված և անհրաժեշտ, ինչը կարող է միայն նպաստել դրանցից յուրաքանչյուրի առանձնահատկությունների ավելի խորն ըմբռնմանը (էջ 127): Ինչպես տեսնում ենք, նրա և Շոայի եզակիության տեսության այլ կողմնակիցների դիրքորոշումների միջև առկա էական զանազանությունն ակնբախ է:

Դիցուք, բաղդատելով հայ և հրեա ժողովուրդների ցեղասպանությունները, Տերնոնը գտնում է, որ նրանք դարձել են միևնույն բնույթի ողբերգության զոհեր (էջ 111, 128)¹³, որը «միջազգային իրավունքը պետք է գնահատի իբրև ցեղասպանություն» (էջ 128):

Այժմ ժողովածուում ամփոփված հոդվածների հենքի վրա մանրամասնենք Հայոց ցեղասպանության պատմության նկատմամբ Տերնոնի հիմնական մոտեցումները: Ցեղասպանության պատճառների գիտական խորը վերլուծությունը մենք համարում ենք նրա անժխտելի արժանիքներից: Հայ ժողովրդի բնաջնջման հիմնական պատճառ նա իրավամբ համարում է Հայկական հարցին՝ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կողմից լուծում տալու անհրաժեշտությունը: Այս խնդիրը, սակայն, կարիք ունի մեկնաբանությունների:

Նախ նշենք, որ ըստ Տերնոնի իրատեսական մոտեցման՝ Հայկական հարցը ծագել է XIX դարի 70-ական թվականներին տեղի ունեցած դիվանագիտական բանակցությունների արդյունքում: 1878 թ. մեծ տերությունների միջև կնքված տարբեր պայմանագրերում ամրագրված՝ արևմտահայության կացության բարելավմանն առնչվող պայմանավորվածությունները համարելով «ձևական», նա մատնանշում է դարավերջին արդեն սուլթանի առջև Հայկական հարցի հետևանքով ծառացած փակուղուց ելնելու երկու հնարավոր՝ օսմանահպատակ հայերի համար բարենորոգումների իրականացման կամ, ըստ հեղինակի իսկ արտահայտության՝ «վերջնական լուծման» տարբերակները (էջ 23): Այս հարցում մենք ամբողջությամբ բաժանում ենք նրա կարծիքը:

Այդուհանդերձ, XIX դարի 90-ական թվականներին արևմտահայության կատարյալ բնաջնջման ծրագրի իրականացման տապալումը Տերնոնը մեկնաբանում է սոսկ սուլթանի համարձակության, ինչպես նաև տեխնիկայի՝ նրան մատչելի միջոցների բացա-

¹¹ Այս տեսության հիմնավոր քննադատությունը տե՛ս **B. Bruneteau**, *Le siècle des génocides. Violences, massacres et processus génocidaires de l'Arménie au Rwanda*, Paris, 2004, p. 143-146.

¹² **Y. Ternon**, *Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence en masse*, Paris, 2007, p. 12.

¹³ Նշենք, ի դեպ, որ Շոայի եզակիության տեսության թե՛ նախկին և թե՛ մեր օրերի մի շարք կողմնակիցներ ևս (Ե. Բաուեր, Լ. Դավիդովիչ) այս առնչությամբ, ըստ էության, հայտնել են համահունչ կարծիքներ: Տե՛ս *Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий*, т. 1. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментарий доктор юридических наук, профессор **Ю. Г. Барсегов**, М., 2002, с. 781, 786.

կայությամբ (էջ 23-24): Թեև միաժամանակ նա չի անտեսում, մեր կարծիքով, շատ ավելի էական՝ եվրոպական մեծ տերություններին ծվատող տարաձայնությունների հանգամանքը ևս՝ իբրև Հայկական հարցին՝ արևմտահայության շահերին համապատասխանող լուծում տալու խոչընդոտ, որից, ինչպես իրավամբ նշում է, սուլթանն անվարան օգտվել է այլընտրանքային հնարավոր տարբերակների ընտրության հարցում (էջ 23), այդուհանդերձ, որքան տարօրինակ է, դրան անհրաժեշտ նշանակություն չի տալիս: Մեր համոզմամբ, սակայն, Հայկական հարցի լուծման տարբերակների վերջնական ընտրության խնդրում Աբդուլ Համիդի համար վճռորոշ նշանակություն ունեցել է մեծ տերությունների անվճռական քաղաքականությունը, ինչը պայմանավորված է եղել գլխավորապես դրանց ղեկավար շրջանակների որդեգրած՝ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանության վարդապետությանը հավատարիմ մնալու անսասան ցանկությամբ¹⁴:

1890-ական թվականներին սանձազերծված համիդյան կոտորածների գնահատման առնչությամբ ևս Տերնոնի մեկնաբանությունները, տողերիս հեղինակի կարծիքով, առարկությունների տեղիք են տալիս: Թեպետ նա ընդունում է, որ Աբդուլ Համիդի մտադրությունը հանգում էր «մինչև վերջին հայի ոչնչացմանը», այդուհանդերձ, հակված չէ նրա սանձազերծած հայ ժողովրդի լայնածավալ բնաջնջումն իբրև Հայոց ցեղասպանության երկարատև գործընթացի բաղկացուցիչ մաս դիտելու¹⁵, որն, ըստ նրա, իրականացվել է երիտթուրքական կառավարության կողմից 1915-1916 թթ. (էջ 22)¹⁶: Ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի շուրջ առաջադրած իր իսկ հայեցակարգային որոշ դրույթներին, որոնց անդրադարձանք վերը, ըստ էության, անհարիր՝ Հայոց ցեղասպանության ժամանակագրական եզրերի սահմանման հարցում նման դիրքորոշումը, կարելի է, ամենայն հավանականությամբ, բացատրել ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբանների՝ այս հարցում որդեգրած հայեցակարգային մոտեցմամբ¹⁷: Ակնհայտ է, որ Հայոց ցեղասպանության գործընթացը նա մեկնաբանում է նրանց դիրքորոշմանը համահունչ դիրքերից:

Այդուհանդերձ, Հայկական հարցին լուծում տալու անհրաժեշտությունը դիտելով իբրև Հայոց ցեղասպանության հիմնական պատճառ, Տերնոնն, ըստ այդմ, միանգամայն

¹⁴ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Պողոսյան, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը՝ ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական մտքի գնահատմամբ (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ), Երևան, 2005, էջ 250-253:

¹⁵ Համիդյան կոտորածներն, ըստ նրա՝ կրել են սուկ «ցեղասպանային բնույթ»: Տե՛ս **Y. Ternon**, *L'état criminel*, p. 182.

¹⁶ Մանրամասն տե՛ս **Y. Ternon**, *Guerres et génocides au XXe siècle*, p. 151-171.

¹⁷ Տե՛ս օրինակ **R. H. Kévorkian**, *Le génocide des Arméniens*, Paris, 2006. Վերջին տարիներին բուռն բանավեճեր հարուցած այս տեսակետին, մեր կարծիքով, իրավամբ հակադրվում են մեծ թվով անվանի ցեղասպանագետներ, ինչպիսիք են Ի. Լ. Հորուիցը, Ե. Բաուերը, Յ. Բարսեղովը և այլք, որոնց կարծիքով Հայոց ցեղասպանությունը հարկ է դիտել իբրև XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին տեղի ունեցած միասնական գործընթաց: Տե՛ս օրինակ **M. Prince**, *Un génocide impuni. L'arménocide*, Beyrouth, 1975, p. 97-114, 147-242, 345-376; **Ю. Г. Баксеров**, *Геноцид армян – преступление по международному праву*, М., 2000, с. 17-22; **I. L. Horowitz**, նշվ. աշխ., էջ 157-158: Ե. Բաուերն իր կարծիքն այս հարցի շուրջ հայտնեց 2005 թ. ապրիլի 20-21-ին Երևանում գումարված «Ծանրագույն հանցանք, ծայրագույն մարտահրավեր. ցեղասպանությունն ու մարդու իրավունքները» միջազգային համաժողովին ներկայացրած՝ «Անցյալ ցեղասպանությունների դասերը որպես ապագա ցեղասպանությունները կանխելու ուղեցույց» զեկույցում:

իրավամբ հայ ժողովրդի ոչնչացումը հիմնավորում է գլխավորապես նրան պատկանող «տարածքի լկտի հափշտակմամբ», որը վերջնականապես իր լուծումն է գտել դրա բնիկ ժողովրդի ոչնչացմամբ (էջ 38): Այս առնչությամբ արդեն մենք ամբողջությամբ համամիտ ենք նրա հետ:

Ելնելով միաժամանակ ցեղասպանության՝ իբրև իրադարձության պատճառների հիմնավորման իր հայեցակարգից, Տերնոնը հավուր պատշաճի արժևորում է Հայոց ցեղասպանության մեկ այլ գլխավոր պատճառ ևս՝ 1908-1914 թթ. երիտթուրքերի պարագլուխների գաղափարախոսության բարեշրջումը, որոնք օսմանյան ազատականներից աստիճանաբար վերածվել են ագրեսիվ պանթուրքիզմի կողմնակիցների և որևէ հիմքի վրա չխաբսխվող՝ հայերից բխող կարծեցյալ սպառնալիքից ահաբեկված, համակվել «մինչ ռասիզմի հասնող բարդություն» (էջ 67): Հարկ ենք համարում մանրամասնել, որ Հայոց ցեղասպանության վճռական փուլի իրականացմանը ձեռնամուխ եղած երիտթուրքերի գաղափարախոսության վերլուծության պարագայում, Տերնոնն, այդուհանդերձ, հետագայում փոքր-ինչ սրբագրել է իր նախնական տեսակետը և հայ ժողովրդի բնաջնջման կապակցությամբ նախապատվությունն իրավամբ հատկացրել երիտթուրքերի գաղափարախոսությանը բնորոշ ոչ այնքան ռասիստական, որքան ազգային ատելության երանգավորմանը և, ի տարբերություն էթնիկական ու կրոնական առանձնահատկությունների, այն համարել «վճռորոշ»: Այս կտրվածքով արդեն զուգահեռներ անցկացնելով Հայոց ցեղասպանության և Շոայի միջև, նա դրանք հստակորեն զանազանում է միմյանցից, ինչը մենք համարում ենք միանգամայն օրինաչափ՝ նշելով, որ հրեաների հանդեպ նացիստների տաժաժ ատելությունը կրում էր ոչ միայն համատարած, այլև ռասիստական և կենսաբանական բնույթ¹⁸: Նշենք, որ նացիստներին, հիրավի, բնորոշ չի եղել մահվան դատապարտվածներին կյանքի փրկության հնարավորության ընձեռումն անկախ այն բանից՝ բռնի կրոնափոխության, թե գերմանացման եղանակով:

Տերնոնը բազմիցս ընդգծում է և փաստերով հիմնավորում Հայոց ցեղասպանության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով՝ այն համարելով «ցեղասպանության՝ իբրև հանցանքի օրինակ» (էջ 22): Հայոց ցեղասպանությունը, ինչպես նա մեկնաբանում է, իրականացվել է՝ ըստ օսմանյան պետության կողմից վաղօրոք, խնամքով մշակված ծրագրի, որը նախատեսում էր տեղահանություն, իսկ այնուհետև՝ բոլոր հայերի բնաջնջում (էջ 25, 68, 109): Իրադարձության ծավալման առնչությամբ, ի դեպ, նա առաջադրում է չորս հիմնական փուլեր. հայերի զինաթափում, մտավորականության ձերբակալում, ծերունիների, կանանց և երեխաների տեղահանություն, տեղահանվածների ոչնչացում ճանապարհին (էջ 30):

Հայ ժողովրդի բնաջնջման գործընթացի մտահղացման և իրականացման կապակցությամբ Տերնոնը բացահայտում է, մասնավորապես Միություն և Առաջադիմություն կոմիտեի ղեկավարների, ինչպես նաև օսմանյան քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնյաների դերն ու մասնակցությունը (էջ 63, 107): Վկայակոչելով օսմանյան Ներ-

¹⁸ Y. Ternon, *L'État criminel*, p. 200, 201. Նրա հետ համակարծիք է նաև ցեղասպանագիտության հիմնադիրներից ամերիկացի խոշոր սոցիոլոգ Բ. Լ. Հորոուիցը, որը, սակայն, Հայոց ցեղասպանությունը միաժամանակ բնորոշում է իբրև «սատանայական և լայնածավալ»: Տե՛ս I. L. Horowitz, նշվ. աշխ., էջ 36:

քին գործերի նախարարության կողմից Հայոց ցեղասպանության ծրագրման և կենսագործման անառարկելի փաստը և ելնելով ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի իր հայեցակարգից, նա անվարանորեն պնդում է, որ խոսքը տվյալ պարագայում կարող է առնչվել ոչ թե կոտորածի, այլ միայն ցեղասպանության (էջ 68): Արդյունքում, Հայոց ցեղասպանության պարագայում Տերնոնը կասկածի նշույլ իսկ չի տաժում «ցեղասպանության՝ իբրև հանցանքի բոլոր բնորոշիչների» գոյության անառարկելիության շուրջ՝ առանձնացնելով, սակայն, դրանցից միայն մի քանիսը՝ մարդկանց խմբին պատկանող անդամների ոչնչացումն իբրև այդպիսիք, իրադարձության ծավալը, հանցագործ կանխամտածվածությունը (էջ 106):

Տարբեր առիթներով Տերնոնն անդրադառնում է նաև Հայոց ցեղասպանության արդյունքներին: Եթե «Հանցագործ պետությունը» գրքում նա Շոայի առիթով հայտնում է միակ հնարավոր կարծիքը՝ բնորոշելով այն իբրև «անհեթեթ հանցանք»¹⁹, որն, անտարակույս, իրականացնող կողմի համար նվազագույն իսկ դրական արդյունքի չի հանգեցրել, ապա հայ ժողովրդի բնաջնջման առնչությամբ նրա մեկնաբանությունները բոլորովին այլ են, ինչն, ի դեպ, պայմանավորված է գլխավորապես երկու ցեղասպանության տարբեր պատճառներով և այն գաղափարախոսությունների զանազանությամբ, որոնց հիման վրա դրանք իրականացվել են: Ուստի, նա անկողմնակալորեն ընդգծում է այն խիստ դրական և ցցուն արդյունքները, որոնց հանգել է Թուրքիան՝ Հայոց ցեղասպանության իրականացման հետևանքով. թուրք ժողովրդի ինքնության հաստատում, էթնիկական գտման արդյունքում՝ թուրքական պետության սահմանների ուրվագծում 1919 թ., էթնիկական առումով գրեթե միատարր թուրք բնակչությամբ բնակեցված տարածքի ձեռքբերում (էջ 140, 147):

Այս հանգամանքի վրա են խարսխված Հայոց ցեղասպանության պատմագրության ժխտողական ուղղության ներկայացուցիչների հիմնական թեզերի՝ Տերնոնի վերլուծությունները և խիստ քննադատությունը: Ինչպես նշեցինք, ժողովածուում ընդգրկված նրա հոդվածների զգալի մասն ուղղված է Հայոց ցեղասպանության պատմականությունն այս կամ այն չափով վիճարկած գործիչների և գրչակների դեմ: Դրանցում հայ ժողովրդի պատմության նենգափոխման հիմնահարցերը քննարկվում են և գիտականորեն մեկնաբանվում երկու հիմնական՝ ցեղասպանության պատմագրության ժխտողական ուղղության նախակարապետների՝ ցեղասպանությունն իրականացրած օսմանյան տարբեր վարչակարգերի ղեկավարների, ինչպես նաև դրա գերակա ուղղությունները մշակած Թուրքական Հանրապետության ղեկավար շրջանակների և դրանց ծախու պատմաբանների գործելակերպի պատճառների բացահայտման կտրվածքներով:

Հայոց ցեղասպանության պատմության կեղծարարներին անարգանքի սյունին գամելու առնչությամբ հարկ է ի սկզբանե ընդգծել Տերնոնի խիստ սկզբունքային և հետևողական դիրքորոշումը, որը պարբերաբար դիմագերծել է, ի շարս այլ հարցերի, հայերի ինքնապաշտպանության պատմությանը վերաբերող՝ համանման ստահող փաստարկներ վկայակոչած տարբեր հեղինակների: Այս հարցի նշանակությունը մեծ է, քանզի արևմտահայության ինքնապաշտպանության խնդիրն ավելի քան հարյուր տարի բազմիցս շահարկվել է ցեղասպանությունն իրականացնող օսմանյան պաշտոնյաների և

¹⁹ Y. Ternon, L'État criminel, p. 200.

նրանց քաղաքականությանը հիմնավորում տալու մոլուցքով տոգորված զանազան, այդ թվում, թե՛ դեռևս իրադարձության ժամանակակից և թե՛ մերօրյա պատմության կեղծարարների կողմից²⁰: Ըստ այդմ՝ Տերնոնի մեկնաբանություններն ավելի քան այժմեական են:

Խստագույնս դատապարտելով հայ ժողովրդի պատմության հիմնախնդիրները կեղծող գրչակներին՝ Տերնոնը հիմնավորապես ապացուցել է, որ ցեղասպանության իրականացումից նույնիսկ բազում տասնամյակներ անց նրանք շարունակում են առաջնորդվել գլխավորապես երիտթուրքերի պարագլուխների առաջադրած մեկնաբանություններով և, մասնավորապես 1915 թ. Վանում հայերի «ինքնապաշտպանական շարժումը» հանիրավի ներկայացնում իբրև ագրեսիա (էջ 116): Այս առնչությամբ նա մերկապարանոց է համարում պատմության կեղծարարների ևս մեկ կովան, ըստ որի՝ 1915 թ. հայերի ապստամբության համար պատասխանատվությունը բարդվում է անգլիացիների և ռուսների վրա: Տերնոնը գտնում է, որ պատմական իրականությանը հակասող նման բարբառները գոյություն են ունեցել միայն դրանց տուրք տված տարբեր քարոզիչների երևակայության մեջ (էջ 67):

Հեղինակը հերքում է նաև 1915 թ. ի վեր օսմանյան կառավարության կողմից շրջանառության մեջ դրված այն վարկածն, ըստ որի՝ հայերի տեղահանության պատճառ դարձել են իբրև հայ ապստամբների գործողությունները (էջ 32-33): Համանման «փաստարկների» սնանկության բացահայտմանն է միտված նրա հավաստումներից մեկը, որի առնչությամբ առարկություններն արդեն անհնար են՝ Վանում բռնկված ինքնապաշտպանական շարժումն ընդամենը հաջորդել է արևմտահայության բնաջնջման գործընթացի սանձազերծմանը (էջ 68):

Առավել հիշարժան են, սակայն, Հայոց ցեղասպանության պատմականության ժխտման հարցում Թուրքիայի գրաված կոշտ դիրքորոշմանն առնչվող Տերնոնի մեկնաբանությունները: Թուրքական տարբեր կառավարությունների քարացած դիրքորոշումն այս հարցում նա ամբողջությամբ պատճառաբանում է այդ պետության տարածքային ամբողջականության պահպանության անհրաժեշտությամբ: Բազմիցս անդրադառնալով այս խնդրին՝ նա այն հիմնավորում է տարբեր կտրվածքներով, որոնք ընդհանուր առմամբ հանգում են հետևյալին. Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը սպառնալիք է Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության համար, որը Եվրախորհրդարանում անխուսափելիորեն կհանգեցնի փոխհատուցումների պահանջի և հայկական պատմական տարածքների զիջման գործընթացին (էջ 75, 116): Հայոց ցեղասպանության արժանահավատության ժխտման հետևողական քաղաքականությունը նա բացատրում է Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական շահերով, որը Հայաստանի բռնագրավված տարածքների նկատմամբ իր իրավունքներն ամրագրել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ ցեղասպանության արդյունքում (էջ 134): Ուստի, հանուն իր տարածքային ամբողջականության պահպանության՝ Թուրքիան դիմում է ոչ միայն պատմական ճշմարտության բացահայտ կեղծման, այլև միջպետական փոխհարաբերու-

²⁰ Տե՛ս օրինակ **R. Des Coursons**, *La rébellion arménienne. Son origine-son but*, Paris, 1895; **P. Abdon Boisson**, *L'agitation anglo-arménienne* // "Nouvelle Revue Moderne" du 15 avril 1896; **J. McCarthy, E. Arslan, C. Taskiran, O. Turan**, *The Armenian Rebellion at Van*, The University of Utah Press, 2006.

յուններում չի խորշում տարատեսակ միջոցներից, այդ թվում տնտեսական շանտաժից, դիվանագիտական սպառնալիքներից և այլն (էջ 116), որոնք հետապնդում են միևնույն գերնպատակը:

Այլ կերպ ասած՝ Տերնոնն առաջադրում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման շուրջ Թուրքիայի ժխտողական դիրքորոշման հիմնավորման միակ հնարավոր տարբերակը՝ ուղղակիորեն առնչակցելով Հայոց ցեղասպանության հիմնական պատճառը՝ ցեղասպանության փաստացի ժխտման հանգամանքին: Ցեղասպանությունն իրականացվել է դեռևս XVI դարում ռազմակալված հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքի նկատմամբ Օսմանյան կայսրության իրավունքների ամրագրման նպատակով, հանգամանք, որը դեռևս գործընթացի իրականացման ժամանակաշրջանում և դրա ավարտից հետո դրդել է Թուրքիայի տարբեր վարչակարգերի և կառավարությունների ղեկավարներին որդեգրել հայ ժողովրդի ողբերգության ժխտման քաղաքականությունը և անշեղորեն դրան հավատարիմ մնալ:

Թուրքիայի պետական քաղաքականության վերլուծության ընդհանուր հենքի վրա Տերնոնը բազմիցս անդրադարձել է նաև միջազգային հանրության կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդրին և դրա հետ կապված շահարկումներին, ինչը ևս արտացոլվել է սույն ժողովածուում: Այս հարցում դրսևորած չկամության համար նա, ըստ անհրաժեշտության, խիստ քննադատության է ենթարկել տարբեր պետությունների ղեկավարների՝ բացառություն չանելով ֆրանսիական կառավարության համար: Հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնապես ճանաչելու և դատապարտելու խնդրում տարբեր երկրների ղեկավար շրջանակների բացասական վերաբերմունքը Տերնոնն իրավամբ մեկնաբանում է լոկ Թուրքիայի հետ միջպետական հարաբերություններն անհրաժեշտ մակարդակի վրա պահպանելու նրանց ցանկությամբ (էջ 124)՝ բացառելով ըստ այդմ իրադարձության պատմական արժանահավատությանն առնչվող անսքող փաստերի սակավության հանգամանքը: «Հայոց ցեղասպանությունը հարցականի տակ դնելը քաղաքական քայլ է»,– այսպիսին է իրականությանն ամբողջությամբ համապատասխանող նրա հիմնական եզրակացությունը (էջ 107): Ուստի, նա վճռականորեն ընդվզում է «քաղաքական նպատակներով» պատմագիտական ուսումնասիրությունների հիման վրա ապացուցված պատմական ճշմարտության՝ Հայոց ցեղասպանության եղելության փաստի շահարկումների դեմ՝ մասնավորապես Ֆրանսիայի համար անպատվաբեր համարելով տնտեսական կամ ցանկացած բնույթի պատճառներով այս հարցում որևէ զիջումների դիմելու հնարավորությունը. «Մենք այս մասին բազմիցս հայտարարել ենք, երբ պահանջում էինք մեր երկրից ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը»,– գրել է նա 2001 թ. մայիսին (էջ 127): Նրա շանթերը չեն շրջանցում նաև ԱՄՆ-ի նախագահին՝ հայ ժողովրդի ողբերգության պարագայում «ցեղասպանություն» բառի օգտագործումն արգելելու համար (նույն տեղում):

Այդուհանդերձ, տարբեր պետությունների քաղաքականության քննարկմանը նվիրված Տերնոնի գրավոր ելույթներում հաճախականության և անողորմ երկկացումների առումներով անհամեմատ ավելի աչքի է զարնում Բուրայելի պաշտոնական դիրքորոշման քննադատությունը: Նա պարբերաբար խստագույնս նշավակել է թե՛ Բուրայելի պետական քաղաքականությունն իրականացնող բարձրաստիճան պաշտոնյաներին և թե՛ նրանց ծառայություններ մատուցող տարբեր լրագրողներին, մասնավորապես Ե. Պո-

րատին, հիմնավորապես հերքելով Հայոց ցեղասպանության ժխտման ուղղությամբ նրանց ձեռնարկած ունայն ջանքերը (էջ 108-109): Տերնոնը մանրագնին քննության նյութ է դարձրել հատկապես 2001 թ. Բարայելի Արտաքին գործերի նախարար Շիմոն Պերեսի ելույթներից մեկը՝ կապված Հայոց ցեղասպանության հավաստիության շուրջ «հայերի պնդումներն» անհիմն համարելու նրա հայտարարության հետ (էջ 123-128): Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում Բարայելի՝ միմյանց հաջորդող կառավարությունների համանման ժխտողական վերաբերմունքը ևս, ըստ նրա մեկնաբանության, ունի սոսկ քաղաքական դրդապատճառներ և բխում է Թուրքիայի հետ Բարայելի հարաբերությունները չվտանգելու անհրաժեշտությունից (էջ 124):

Փոխարենը Տերնոնը տարբեր առիթներով միանգամայն իրավամբ դրվատել է Բարայելի այն քաղաքական գործիչներին (Յ. Սարիդ) և ցեղասպանագետներին (Բ. Չառնի, Ե. Բաուեր, Յ. Աուրոն)²¹, որոնք հակադրվելով Բարայելի պետական քաղաքականությանը՝ ցուցաբերել են անկողմնակալ մոտեցում և բազում առիթներով հայտարարել, որ «Հայոց ցեղասպանությունն իրական իրադարձություն է» (էջ 126), ինչպես նաև ջանքեր գործադրել այս իրադարձության պատմության դասավանդումն իրենց երկրում կազմակերպելու ուղղությամբ (էջ 111, 125):

Տերնոնը մանրամասնել է, մասնավորապես Երուսաղեմի Բաց համալսարանի պրոֆեսոր Աուրոնի վարքագիծը, որին քաղաքական դրդապատճառներով 2003 թ. ֆրանսիական իշխանություններն արգելել են մասնակցել Փարիզում գումարված գիտաժողովներից մեկի աշխատանքներին: Այս առիթով նա Ֆրանսիայի Սենատում հրապարակել է վերջինիս բաց նամակը, որտեղ նշված է. «Ես կարող եմ ձեզ հավաստիացնել, որ շարունակելու եմ պայքարը հանուն Հայոց ցեղասպանության ճանաչման թե՛ Բարայելում և թե՛ աշխարհում: Դա իմ՝ իբրև մարդկային էակի, հրեայի և իսրայելցու պարտականությունն է» (էջ 132): Իրադարձությունների հետագա ընթացքն, ի դեպ, ցույց տվեց, որ Աուրոնը, հիրավի, չի դրժել իր խոստումը: Այդ մասին պարզորոշ վկայում է, օրինակ, 2006 թ. մարտի 15-ից 17-ը Ստամբուլի համալսարանում գումարված «Նոր մոտեցումներ հայ-թուրքական հարաբերություններում» գիտաժողովում նրա հայտարարությունը. «Ես ցեղասպանություն եմ որակում հայերի հետ կատարվածը»²²:

Նախքան եզրափակելը, ցանկանում ենք ողջունել Իվ Տերնոնի հոդվածների սույն ժողովածուի հրատարակությունը և արժևորել դրանում ամփոփված հոդվածների ոչ միայն գիտական ու ճանաչողական, այլև քաղաքական անուրանալի նշանակությունը: Դրանց հետնախորքի վրա՝ ընթերցողի առջև հառնում է Հայոց ցեղասպանության պատմության մեծ գիտակն ու խոշոր ցեղասպանագետը, ինչպես նաև հանուն հայ ժողովրդի իրավունքների ու շահերի պաշտպանության՝ քաղաքական պայքարի հորձանուտները նետված՝ քաղաքացիական բարձր դիմագիծ ունեցող աննկուն մարտիկը: Այս հանգամանքը նրան մեծապես զանազանում է սոսկ գիտական նկարագիր ունեցող ուսումնասիրողներից:

²¹ Նրանց դիրքորոշման մասին մանրամասն տե՛ս Գеноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, с. 788-790:

²² Ազգ. 18-ը մարտի 2006: